

Árva, dzsentri, cseléd és gazdatiszt

Társadalmi nézetek Fekete István 1940-es évekbeli műveiben

Fekete István gazdatisztból lett a legolvasottabb magyar író. Bár írt újságcikkeket, de társadalmi, társadalompolitikai nézetei leginkább a szépirodalmi alkotásaiból ismerhetők meg. Mindenki hallott a *Zsellérek* című regényének kálváriájáról. Az 1939-ben írott regényt betiltották a világháborút követően, és erre indokként a Tanácsköztársaság ábrázolását szokás felhozni, habár a regény sokkal több, mint a 133 napos ún. „proletárdiktatúra” bemutatása – valójában az a regény történetének kisebb részét fogja át.

A *Zsellérek* legalább oly mértékben tartalmazza a dualizmus kori és a két háború közötti uralkodó rétegek, mindenekelőtt az „úri” középosztály bírálatát. A korabeli elit – arisztokrácia, a dzsentri, az „úri” középosztály – elfáradása, megkopása, erkölcsi és anyagi hanyatlása visszatérő motívum Fekete regényeiben. Ezen a vonalon Fekete elitbírálata rokonságot mutat Szabó Dezső társadalomkritikájával. Különösen föltűnőek a „Szabó Dezsős” vonások Fekete dzsentrifiguráinál. Összefűzi a két íróat a függetlenségi gondolatkör és történelemszemlélet. Ugyanakkor különbséget is fölfedezhetünk Szabó és Fekete nézeteiben, aminek gyökere az, hogy a két személyiség nem ugyanabból a foglalkozási pozícióból szemlélte a magyar társadalmat. Szabó pozíciója az íróé, a „szabadon lebegő” értelmiségié, míg Fekete álláspontját meghatározta, hogy gazdatiszti állása a nagybirtokhoz kötődött, és előbb a Majláth-, majd a Nirnsee-uradalomban dolgozott. Budapestre költözése után szabadabban írhatott a nagybirtok helyzetéről. Szabó gondolkodónak eredetibb volt, mint Fekete, stílusa szatirikus, sokszor kegyetlen, társadalmi víziói forradalmiak. Mindez távol állt Feketétől, akinek stílusa líraibb volt, társadalombírálata tartalmi tekintetben ironikusabb, formai szempontból szelídebb, mint az idősebb mesteré.

Amiben legközelebb állhattak egymáshoz, az a magyar agrártársadalom megszervezésének gondolata. Nem véletlenül nem parasztságot mondunk: Fekete gazdatisztként közel érezte magához a cselédséget, és a nagybirtokon dolgozva méltányolta ennek az üzemtípusnak az előnyeit. Fekete kevésbé érezte

PAÁR ÁDÁM (1983) történész PhD, politológus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem). Legutóbbi kötete: *A kosztümös film történész szemmel* (2022).

szükségét egy átfogó földreformnak, mint Szabó és a népi írók, sokkal inkább egy lassú, óvatos, de határozott szociálpolitikai reformfolyamattól várta a cseleedség életkörülményeinek, egészségügyi, oktatási és nyugdíjviszonyainak javítását. Szabó az „agrár-feudalizmust”, a „zsidó kapitalizmust”, a bankokráciát tekintette ellenségnek. Fekete visszafogottabb volt: számára a nagybirtok a birtokos mint munkáltató és a cselédek mint munkavállalók szerves egységét jelentette.

Fekete esetében fontos szempont az író „dunántúlisága”. Agronómushallgatóként nem érezte jól magát Debrecenben, az ottani mezőgazdasági akadémián. Jobban szerette a Dunántúlt: Somogy erdőprémes dimbes-dombos tájait, a Mosoni-Duna és Lajta szelíd ligeterdei által tagolt Kisalföldet, valamint a magyaróvári mezőgazdasági akadémiát. Bár a tipikus Fekete-hősök bármely régióból származhatnak, ám a tájak jellegzetesen dunántúli atmoszférájúak, akár egy kisvárosról van szó (a *Zsellérek*, a *Tíz szál gyertya*), egy malomról, nem beszélve olyan konkrét helyekről, mint a Kis-Balaton. A nagybirtok adott munkát a gazdasági akadémiákon végzett gazdatiszteknek, és ez a tény, valamint a táji adottságok és ebből fakadó lokálpatriotizmus arra indították Feketét, hogy méltassa a nagybirtok üzemszervező szerepét. Fejér megyében a nagybirtok tette ki a birtokállomány 63,5%-át, Somogyban – Fekete szülőföldjén – 58,9%-át.¹ Emellett Fekete katolikus és konzervatív értékrendje eltért a népi írók többségét jellemző népi protestantizmustól, habár osztozott velük a protestáns-kuruc alapozású függetlenségi gondolatkörben, ami több regényében (*Zsellérek*, *Hajnal Badányban*) megfogalmazódik.

Tanulmányomban megkísérlem bemutatni Fekete 1940-es évekbeli társadalmi nézeteit ekkor írott művein keresztül. A művek társadalmi nézeteinek bemutatásakor a rendezőelv a kronológia: megírásuk, illetve megjelenésük sorrendjében mutatom be az egyes alkotásokat, az 1940-es évek elejétől az évtized végéig. Három politikai rendszer idejét öleli föl tehát a kutatás, a Horthy-korszak utolsó éveitől a nyilas diktatúrán át a népi demokrácia végéig. Úgy gondolom, hogy Fekete társadalmi nézetekkel kapcsolatos gondolatai kirajzolódnak erről a palettáról. El kell mondani azt is, miért szűkítem a figyelmemet csak az évtizedre. Az 1940-es évek második fele és az 1950-es évek eleje éles cezúrát jelent Fekete életművében. 1947 és 1955 között nem jelenhettek meg művei, ezeket az éveket a kunszentmártoni halászképző iskolában vészelte át, és kézikönyvet írt a halászatról, valamint cikkeket írt, amiben a közvetlen demokrácia, sőt a termelőszövetkezet, a halász-téesz őseit igyekezett megelélni a régi halászközösségekben, az ún. halászbokrokban. A nyolc év mintegy kettévágja Fekete életművét, két élesen eltérő részre osztva azt. Közben a társadalmi szerkezet átalakult, és Fekete korábbi olvasótábora, a régi középosztály megszűnt, föloldódott, számos tagja meghalt a háborúban, vagy emigrált. Fekete az 1950-es években

1 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, 1983, Püski, 12.

végleg az állatregény és az ifjúsági regény irányába fordult. Társadalmi nézeteit azonban becsempészte a regényeibe, mint ahogyan a kor legnagyobbjai, Nemes Nagy Ágnestól Weöres Sándoron át Tersánszky Józsi Jenőig.

Hajnal Badányban

A Bach-korszakban kezdődik ez a szép-szomorkás, megható történet, és valamikor a kiegyezés környékén ér véget. Az 1850–60-as évek csak a háttérét adják a történetnek, az bármely korszakban elképzelhető lenne. A századfordulás, népnemzetinek is nevezett újnépies irányzat hatása kimutatható a regényen.² Tudjuk, hogy Fekete mely írókat tekintett mesterének: Gárdonyi Gézát, Tömörkény Istvánt, Mikszáth Kálmánt és Csathó Kálmánt, vagyis olyan szerzőket, akiket korukban odasoroltak a népnemzeti irányzathoz.³ Fekete vallásossága és tájlírása újat hozott az újnépies stílusirányzatban. Fekete az 1930–40-es években írott regényeiben (*A koppányi aga testamentuma*, *Zsellérek*, *Hajnal Badányban*), valamint novelláiban és színdarabjaiban zseniális volt abban, hogyan érzékeltesse a lélektani folyamatokat a természet változásai, a növények, állatok, időjárás jelenségek változásai révén. Fekete világában minden megszemélyesülhet: a víz, a tűz, egy öreg malom, egy fa. A természeti jelenségek perszónifikációjának reflektálása az emberi pszichére Fekete írásművészetének legerősebb vonulata, amely a szerző katolikus vallásosságával és a szociális kérdések finom, árnyalt kritikájával életet visz a kissé sovány mesébe.

A regény a tipikus Fekete István-i természetírással kezdődik: „Az erdőben a haldokló tél sóhajtott, az utakon langyos párák ringatták a tavaszt, és az égen, túl a tavaszon és télen, felhőselymek hamvában úszott a hold. Valahol zavaros tajtékzással zúgott egy patak, és észak felé vándorló vadlibák kiáltottak valamit az ismeretlen vizeknek. A föld keménysége engedett már. A réten a vakondtúrások szétmállottak, s az erdő nehéz párában lehelte ki magából az oldódó fagy hűvösségét.”⁴ Ám nem sokáig tart az erdő idillje! A földesúr malmot épített

2 Ld. a népiesség és népi irodalom különbségéről Nyilassy Balázs: „De mi a népiesség?” Bevezető gondolatok a konferenciához. In „*De mi a népiesség...*” Bp., 2005, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 17–26. Nyilassy Balázs kiemeli az újnépesség formálóiként Gárdonyi Gézát, Mikszáth Kálmánt, de utal József Attilára is, aki a helyzetdal-zsánervers révén viszi tovább a népiesség örökségét, 21–22. Az irodalomtörténész kifejti, hogy a népiesség ismerve az epikai és drámai művekben jóval képlekenyebb, mint a lírában. Nyolc lehetséges szempontot sorol föl, amelynek alapján valaki elhelyezhető a népiesség stílusában. Ezek közül csak kettő jellemző Feketére: a nép meséihez, mondáihoz, regéihez mint őshagyományhoz, inspirációhoz való hozzányúlás, valamint még inkább a falu élethelyzeteinek ábrázolására törekvés, 24.

3 Sánta Gábor: Megtörtént mesék. Fekete István göllei elbeszélései. In *Tojásbérdarabkák*. Szeged, 2007, Lazi Kiadó, 182.

4 Fekete István: *Hajnal Badányban*. Bp., 1974, Móra Ferenc Könyvkiadó, 5.

a patakra. Nemes Tallós Gyula molnár árendálja a malmot 1854-ben, és odaköltözik feleségével és egyetlen gyermekével, Pannival.

A malom mindenkinek mást jelent. Az öreg molnárnak a megélhetést. A fiatal Badányi földesúrnak a fejlődést. A szegénylegényeknek, betyároknak a külvilág zsarnoki rendjét, amely belevág az ő erdei világukba, szűkebb térre szorítva függetlenségüket. A nyolcéves Panni gyermeki lelkének a malom a mesék világa. Szomorú, hogy el kellett hagynia a régi malmot, mert „minden zugában mesék teremtek. Zúgójában a kígyók királya lakott, aki tulajdonképpen elátkozott királyfi volt – koronája most is a fején van –, és csak arra vár, hogy valaki megváltsa. Akkor keresztülbucskázik a fején, és újra ember lesz, szépséges királyfi. Panni sokat törte a fejét, hogyan lehetne megtalálni a bűvös szavakat...”, de most el kellett hagynia az öreg malmot, és nem lesz, aki feloldja az átkot...”⁵ Panni, mint minden gyerek, traumaként éli meg az addig megszokott hely elhagyását. Szemével látjuk az új malmot, amely nem mesél: „Néma ez a malom, és milyen fekete...”⁶ Am hamarosan elszáll az idegenség, és Panni látni véli a kígyókirályt és a vízilányokat az új malom zúgójában. Egy napon idegen fiú állít be. Mátyás, a vándorlegény először a kislányt szólítja meg. Panni először azt hiszi, maga a kígyókirály jelent meg emberi öltözetben.

Mátyás munkát és lakást kap a malomban. Nemes Tallós Gyula egyre jobban megkedveli a legénykét, összeköti őket az 1848-as érzület. A molnár még arra is kész, hogy elnézze, ahogyan Mátyás menedéket ad a bujdosó szegénylegényeknek. A molnárné halálával minden megváltozik: vége szakad az idillnek, a gyermektelen Pados házaspár magához veszi Pannit, és elviszik, Mátyás bánatára. Panni nagylányként érkezik vissza a malomba. Közben Padosné házában a fiatal erdész megismerkedik Pannival, és beleszeret a lányba. Padosné igyekszik összehoronálni a fiatalokat. Nemes Tallós Gyula magatartása megváltozik Mátyás irányában: egyre hűvösebben viseltetik a molnárlegény iránt, akinek lelkét keserűség mardossa, és egyre nő kettejük között a feszültség. Az erdész a Badányi-uradalomban kap állást, és új seprűként jól akar seperni, nem tűr meg semmilyen erdőkerülést, lopást a birtokon. Holtan találják, és a hatóság Mátyást gyanúsítja. Börtönbe kerül, de a betyárok, akiken segített, tisztázzák Mátyást. A hatóságok elfogják az igazi tettet. Padosné belátja hibáját, Tallós is bocsánatot kér lányától, és halálos ágyán áldását adja a Mátyással való házasságra. A regény végén Panni kislányával, a kis Pannival áll a malomtó fölött. Már nem a kígyókirályt látja, hanem önmagát és kislányát, aki ugyanúgy hinni fog majd a kígyókirályban és a vízilányokban. „Nézte Panni a vizet s a vízben önmagát. Magához szorította kislányát. A víz zöld tükrében arcuk összeért, és csodálatosan hasonlítottak egymáshoz.”⁷

5 Uo. 22–23.

6 Uo. 23.

7 Uo. 310.

A regény elsősorban Panni története, egy felnövéstörténet. Ezen belül azonban Fekete olyan társadalmi kérdéseket boncol, amelyek az 1930–40-es években foglalkoztatták a társadalomkutatókat. A regény érinti az egykekérdést, amely körül annyi vitát folytattak írók, statisztikusok, politikusok az 1930-as években.⁸ Panninak nincs játszótársa, ezért a mesék világában él hosszú ideig. A gyermektelen Padosék magukhoz veszik Pannit, és az asszony kényezteti a lányt mint egyetlen gyermeket. Fekete humánusabb és okosabb, hogy azt ne mondjuk, tehetségesebb író, hogysen fafejúen leegyszerűsítve ábrázolja a világot, miszerint az egyetlen kényeztetett gyermek rossz, a koraérett, korán dolgozó gyermek jó. Panni kényeztetéséből származnak értékek és előnyök is: képes átérezni Mátyás magányosságát, hiszen ő is egyedül nevelkedett. A köréje szőtt álomvilág révén mentes marad a felnőttek túlzón racionális, olykor cinikus világától, amely még a koraérett Mátyást is arra indítja, hogy nevensen Panni meséin. Fekete írásművészetére egyébként is jellemző, hogy a líraiság, a mese-szerűség enyhíti a társadalmi valóságismeretet.

A történelmi háttér, a Bach-korszak meselemmé egyszerűsödik a regényben. A vásárban szóba kerül a szabadságharc, Nemes Tallós Gyula szidja Haynau-t. A betyárok, akiknek Mátyás menedéket és élelmet ad, Eric Hobsbawm történész terminusával élve „társadalmi banditák”, akik a megsértett jogérzékű közösség sérelmeiért vesznek elégtételt a hatalom képviselőin. A malom a történet csomópontja: a civilizáció és a természet, hatalom és ellenállás, valóság és képzelet között. Az erdész már az új kor embere: munkáját hatalmi állásként fogja föl, ezért szembe kerül a badányiakkal. Nem érti meg, hogy az öreg Badányi földesúr engedélyezte, hogy annyit vegyenek ki az erdőből és a vizekből, amennyit akarnak. Az írott törvény és a régi világ íratlan normái szükségszerűen kerülnek ellentétbe egymással. Fekete nem hirdet igazságot ebben a kérdésben. Talán ezért sem fogadták be a népi írók Feketét (illetve ő sem tartotta magát oda tartozónak), mert Fekete nem tört pálcát nyíltan az 1867 után kibontakozó új világ, a modern gazdaság, gazdálkodás és üzemszervezés fölé. Elfogadta a világ változását olyannak, amilyen, látta, miben rossz, miben hozott kedvezőtlen változást, de bízott az egyének morális javulásában, és emellett egy szerves szociálpolitikai fejlődésben, nem pedig valamilyen átfogó, a társadalmi, gazdasági rendszerek egészét érintő nagypolitikai változásban.

8 A témában ld. Koloh Gábor: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj” – Az ormánsági egyke története (1790–1941). Bp., 2021, Bölcsészettudományi Kutatóközpont; Paár Ádám: Buday Dezső, Fülep Lajos és Kodolányi János nyomában – Fejezetek a magyarországi egykekérdés történetéből. In *Család. Esszencia-kötetek*. Szerk. Fölköli Gábor – Juhász András – Paár Ádám – Szebényi Szabolcs. Bp., 2008, Bolyai Műhely Alapítvány, 174–195.

Gyeplő nélkül

Fekete ebben a regényben részben merít saját gazdatiszti élményeiből. Utolsó éveiben meglehetősen elromlott a viszonya munkáltatójával, Nirnsee Ferencsel, a híres sertéstenyésztővel, és Budapestre költözött, habár a fővárost sem szerette meg. Okkal vélhetjük, hogy az 1947-es regény hőisében kicsit önmagát formálta meg.

A *Gyeplő nélkül* olvasható úgy, mint Illyés Gyula *A puszták népének* párja: Illyés a cselédek, Fekete a nagybirtok „középrétege” – gazdatiszt, kasznár, kocsis – szemszögéből írja le a nagybirtok életét. Feketét bántotta, hogy az irodalomban, különösen a népszínművekben a gazdatiszt csak kétféle módon jelenik meg: korrupt, kegyetlen, cselédnyúzó mini-diktátorként vagy esetlen, gügye, kétbalkezes alakként. 1936-ban cikket írt a témában: „Szomorú téma! Szomorú egyrészt, hogy mennyire nem ismernek bennünket, másrészt, hogy milyen múlt századbeli tudatlanságban és témahiányban élnek egyes íróink, akik újra és újra előhúzzák a gazdatisztnek már a ponyvairodalomban is megunt Mokány Berci dohányzacskós, trágyaszagú alakját.”⁹

A gazdatiszteknek kijutott „fentről” a lenézésből, a cselédek oldaláról az irigységből. A birtokos, hacsak nem volt patriarchális érzelmű, alkalmazottként kezelte, a cselédek szemében pedig mindig a „nadrágos emberek” gyanúval kezelt világához tartozott. A főszereplő gazdatiszt visszagondol a régi időkre, amikor még a birtokos családtagként kezelte alkalmazottjait, melyeken persze nem a cselédeket érti, hanem – legalább – a gazdatisztet: „arra gondolt, miért nem engedte közel magához a gróf, és miért löki el magától ez a gazdag, házsártos vénember, akinek minden szava mint a korbács csattant, és legnagyobb igazságtalanságokat is úgy körülbástyázta gorombasággal, hogy csak hallgatni lehetett”. A birtokos néha bebizonyítja, hogy van szíve, „de aztán pillanatok alatt újra lehült köztük a levegő, mert meztelen lelkű embernek lenni nem volt előkelő, és a segédtszít megint az égígérő létra legalsó fokára zuhant jószándékával, megingathatatlan tiszteletével és hűségével együtt...”¹⁰ Pedig „nem pajtáskodni akart”, csak a régi „jó időket” szerette volna visszaálmódni, amikor még a birtokos családtagként bánt a gazdatiszttel. Földidéz egy levelet, amelyben az öreg gróf „Kedves Józsim!” megszólítással köszöntötte hűséges tisztartóját, és kedves szavakkal búcsúzott el tőle. „Erre készült ő szinte szerzetesi lélekkel és sok keserű csetlés-botlás után, az intrikák, suttogások, pletykák sötétségében keserűen ocsudott [sic!] fel arra, hogy azok az urak elmúltak, az újak pedig vakok és gyengék, mert nem látják meg az értékeket, ha pedig meglátják, nem mernek lenyúlni érte, mert hasonló értékkel nem tudnának fizetni.”¹¹

9 Fekete István: *Gazdatisztek a színpadon és az irodalomban* (1936). In *Tűnődések*. Szeged, 2010, Lazi Könyvkiadó, 175–176.

10 Fekete István: *Gyeplő nélkül*. Bp., 1982, Szent István Társulat, 34.

11 Uo. 34.

A gazdatisztnak nemcsak állandóan rendelkezésre kell állnia, de még jóformán magánélete sincs. Egy hét szabadságot akart kérni nászútra, de az öreg gróf előtt a szó a torkára forrt: „szombaton esküdtek, vasárnap utaztak, és hétfőn – hétköznapra sülyesztve két ember szerelmének kicsattanó, piros ünnepét – nyakába vette újra a gazdaság ezer gondját és baját, hogy alig tudott gondolatai között asszonyának egy kis helyet adni”.¹²

Fekete szinte szociográfiai igényességgel mutatja be a nagybirtokon élők hétköznapjait – elsősorban a hiányok, a szürkesség oldaláról. Némely részlet válasz azoknak a jórészt városban élő népieskedő, újnépies íróknak és középosztálybeli olvasóközönségüknek, akik azt hiszik, hogy a falu élete csupa vidámság, hogy a cselédek jókedvűen végzik a munkát ugyancsak jókedvű gazdatisztek felügyelete alatt. Sokan hiszik azt, hogy az aratómunkások ünneppel zárják a nyári munkákat. „Elsősorban nincs aratóünnep. Nincs koszorúba font búzakalász, keresztbefont zabkalász, ékes felköszöntő, daloló aratósereg, ünnepi pitykésdolgány, fényes csizma, jókedv, nóta, bor, cigány, földesúr – nincs semmi. [...] Az aratásnak vége van – hál’ istennek! –, hát vége van. Ott egye a nehézség, dúlt volna a gabona, kínlódtak benne eleget.”¹³

A szociográfiai igényességű részletek közé tartozik az a jelenet, ahol Fekete leírja a konvenciókiosztást. Ez a jelenet kiválóan alkalmas társadalomtörténeti és történeti szociológiai egyetemi órákon az elemzésre, mert ritka eset az irodalomban az, hogy olyasvalaki írja le a konvenciókiosztást, aki belülről látta a folyamatot, méghozzá nem a cselédség, hanem a birtok vezetésének az oldaláról. A valóságismeret és az írói véna szerencsés összehatása jó tananyagká tehetné Fekete regényének ezeket a sorait a történelem- és szociológiaórákon, és különösen értékké teszi, hogy alig van olyan irodalmi mű, amely nem a cseléd, hanem a virtuális barikád másik oldalán (a barikád felett, alatt?) levő gazdatiszt szociális elégedetlenségének ad hangot: a gazdatiszt „alighogy odaért, nemsokára konvenciókiosztás következett. A konvenció gabona kimérése máshol egyszerű munka. A cselédek felmérik a gabonát, a magtáros mázsál, a segédtsz vezet a listát, ott állnak a fogatok, és még aznap a malomban van minden. Itt azonban másképp volt. Itt mindenkinek apróbb vagy nagyobb jogai voltak, múltbanyúló [sic!] kiváltságai, melyeket csak nagyobb jogok és régebbi kiváltságok tudtak volna letorkolni. A segédtsztnak pedig ilyen jogai nem voltak. Mert lám, a Kárászné apja az öreg kegyelmes úr kocsisa volt, a Gelencsér veje most is lovász a kastélyban, a Fürsteinerné lánya személyzeti szakácsné, Tobakné ura pedig valóságos belső ember, aki egy nap alatt több bizalmat élvez, mint a segédtsz egész életében. Ezekkel harcolni kilátástalan dolog.”¹⁴

A gazdatiszt tehát irigységgel szemléli a tolakodást. Ő mint a „nadrágos ember” (a tanult ember, a „tintanyaló”, a városi) kívül áll a cselédek világán.

12 Uo. 38.

13 Uo. 39.

14 Uo. 60.

Kívülről jött, és egyszerű alkalmazottja a grófnak, a birtokon született cselédek is közelebb állnak az urasághoz, bizalmasabb viszonyban állnak vele, mint ő. Legalábbis a cselédek bizalmasnak érzik a viszonyukat az öreg gróffal, s úgy gondolják, hogy a városi embernél több jog illeti meg őket. A fiatal gróffal, akiből hiányzik a patriarchális érzület, és egyszerű jövedelemforrásnak nézi a birtokot, már nem ilyen bizalmi a viszony, ami fölfed a társadalmi mellett egy generációs és életvitelbeli ellentétet az öreg és a fiatal uraság között. De a cselédek sem egységesek: a kastély belső világához tartozó házi cselédek lenéznek a mezőn dolgozó cselédekkel, a régebb óta szolgáló cselédek lenéznek az újabbakat. Tobakné mindenkit megelőzve rohan a magtárba, és magának igényli a vetőmagot. A gazdatiszt protestál, a veszekedésből nagy ribillió támad. A gróf fölhívja a gazdatisztet, és letorkollja, amiért megvonta Tobakné előjogát. „A segédtsízt értelmetlenül és sápadtan tartotta még egy darabig a kagylót, aztán undorral letette, és az volt az érzése, hogy vagy szétveri az egész asztalt telefonostól, tintatartóستól, vagy berohan a grófhhoz, és megkérdi egész világosan, hogy megőrült-e? Ő hűségesen és józanul gondoskodik az uradalom érdekeiről anélkül, hogy a cselédségnek a legcsekélyebb sérelme lenne, és a tulajdonos azt akarja, hogy boruljon fel a rend, a becsületeseknek is rendüljön meg a hitük a tisztességes munkában, és győződjenek meg arról, hogy szava itt csak annak van, aki a kastély körül lopja a napot, és sűrű kézcsókok közepette úgy beszél a kenyéradó famíliáról, mintha hülyék lennének, akiket kijátszani egyszerűen kötelesség.”¹⁵

A segédtsízt, ha keserűséggel veszi tudomásul, hogy a cselédek egy részénél – a régebb óta dolgozó és a grófi családdal bizalmasabb viszonyban álló cselédekénél, sőt az utóbbiak leszármazottjainál – kevesebb a szava, nem veszíti el bizalmát a nagybirtokon élőkben. Jóindulatát mutatja, hogy elnéz egy lopási esetet. Egy hétgyermekes cseléd lop a birtokról. A segédtsízt mérlegel, mert „hogy Venceli lopott, ezt nem is tagadja. Lopott, na! A hét gyerek, az csak később jön, igaz, hogy jön irgalmatlanul, de csak később. Először a lopást kell elintézni, aminek – hivatalból üldözendő – csak egy elintézése lenne: az elbocsátás. Ezt már tudjuk, de ezt hagyjuk, mert most jön a hét gyerek. Ott állnak a mérleg másik serpenyőjében, és az ispán, amint maga elé néz, látja a mérlegnek ezt az oldalát veszedelmesen lefelé billenni. Mert Venceli – megmondta – a kukoricadarát a disznók elöl ezeknek lopta, már hetek óta.”¹⁶

Fekete e műben sajátos kettős függőségben látta a gazdatiszt helyzetét. Függ elsősorban az uraságtól, akinek minden rigolyáját, passzióját ki kell szolgálnia zokszó nélkül – akár bogaras az uraság, mint az öreg gróf, akár pazarló és hidegen kalkuláló szellemű, mint a fiatal. De emellett Fekete érzékeltette, hogy a gazdatiszt függ a cselédségtől is. Kétségtelenül más látásmód ez, mint a két háború közötti szociográfiáké, a népi íróké. Szabó Zoltán például *A tardi helyzetben*

15 Uo. 63.

16 Uo. 68.

rögzítette a „nadrágos embertől” való kiszolgáltatottságot: ugyan nem a cselédek, de a matyó summáslegények, akik elszerződnek a Dunántúlra, megilletődnek a városból jött ember láttán, „nehezen akarnak leülni, megszokták, hogy nadrágos embertől parancsot kapnak, amit állva kell fogadni, tisztességtudón, levett kalappal, azzal a minden megnyilvánulásában várakozó és áhítatos jobbágy magatartással, amit annyira megtanítottak nekik a századok”.¹⁷

Am ezzel párhuzamosan kibontakozott egy másik lassú, de föltartóztathatatlan folyamat: a korabeli tudósítások, s helyenként a szociográfiák beszámoltak a parasztság egyes rétegeinek s különösen a fiatalságnak az öntudatosodásáról, világra nyitottságáról, a modernizáció – gazdálkodásban, érintkezésben, szórakozási és művelődési szokásokban megnyilvánuló – terjedéséről.¹⁸ Fekete érzekelte a változást, hogy a falvak és puszták népe nem eléggé úrtisztelő, és mint látható, belső szemlélőként az úrtisztelet hiányát számos deviancia megnyilvánulásaként érzekelte (sunnyiság, kiváltságokkal hivalkodás, lopás). Fekete azonban legalább annyira hibáztatta a hanyag, dologtalan munkáltatókat és az ipari meg banktőkének kedvező nagypolitikát, mint a cselédséget. Minden hiba és emberi gyengeség ellenére Fekete szimbiózisban látta a nagybirtokos és a birtokon élő gazdatisztek meg cselédek viszonyát: ha bírálta is a „fent” és „lent” levőket, de a bírálatba szeretet vegyült, és sokkal károsabbnak találta az új üzleties szellemet, amelyet a pazarló fiatal gróf testesít meg.

Tíz száz gyertya

Az 1947-es novellafüzér kakuktktojásnak számít műfajilag, de tartalmi szempontból a kilencedik novella mégis érdemes elemzésre, mert az szorosán kötődik a *Zsellérek*, a *Hajnal Badányban* és a *Gyeplő nélkül* hőseihez. A novella bemutatja egy szegény sorsú falusi ifjú tudóssá válásának útját, és ezen keresztül az anya-fiú kapcsolatot. Kálmán egyedüli fia az özvegy falusi tanítónénak, Móri

17 Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Bp., 1937, Cserépfalvi kiadása. In Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Bp., 1986, Kossuth Könyvkiadó–Magvető Kiadó, 37.

18 Móricz Zsigmond *Hagyd a politikát: építkezz!* című, a *Kelet Népe* 1941-es cikkében földidézte, hogy „más embereket találtam a faluban, mint negyven évvel ezelőtt, mikor először mentem népköltési gyűjtő útra. Kollektív gondolkodásra érett azóta a magyar. Valami olyat akar tudni: hogy lehetne tíz százalékkal többet termelni ugyanazon a darab földön? Hogy lehetne a termeltet tíz százalékkal jobban eladni? S amit vennie kell, hogy lehetne tíz százalékkal olcsóbban szerezni be? Tudni akarják, hogy kellene szebben, jobban, okosabban élni.” Az író receptet is ad: „Ne politizálj: ne vesztegesd az idődet pártgyűlésekkel, ne vonsd magad politikai kocsmák gőzével: fogj hozzá azonnal a munkához. Tagosítás vagy útépités? Útépités vagy a földművelési kultúrának népfőiskolák által való legsürgetőbb kiterjesztése? Új mezőgazdasági szervezkedés, beszerzési, művelési, eladási szervezetek létrehozása, vagy a falvak és a gazdasági berendezkedés újjáalakítása?” Móricz Zsigmond: *Hagyd a politikát: építkezz!* In *Politikai szecesszió*. Szerk. G. Fodor Gábor. Bp., 2003, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány, 91–93.

Kálmánnénak. Kevés mű örökítette meg a falun maradt értelmiségiek családtagjainak életét, ezért nem lehet eléggé méltatni Fekete novelláját, amely tekintést enged a falusi értelmiség életébe.

A novella, hasonlóan a kötetben szereplő többi történethez, gyertyagyújtással kezdődik. Az özvegy tanítóné, Móri Kálmánné és szolgálója, Lidi mécesst helyeznek el a temetőben, a tanítóné fia, a korán elhunyt Kálmán jelképes sírján. A fiatal biológus meghalt egy expedícióban, és holttestét nem találták meg. Az estében földidéződnek az emlékek az özvegyasszonyban. A kis Kálmán korán érdeklődik a természet dolgai iránt: kedvelt foglalatossága a hangyák megfigyelése. A pap segítségével talál iskolát. Az anya azt mondja a fiúnak: „felvettek, de jó bizonyítványodnak kell lenni. Aztán – tudod – egy keveset dolgozni is kell... felszolgálni. A többieknek, akik fizetnek... – és szorosán átölelte a fiút.”¹⁹ A kisfiú megismeri a szociális kiszolgáltatottságot az iskolában. Majd Budapestre kerül az egyetemre, biológia szakra. A faluról jött fiatalember akkulturációs sokkot él meg a nagyvárosban. Egy szép milliomos-szirén csaknem elgáncsolja tudományos pályáján. Itt párhuzamot fedezhetünk föl a *Doktor Kovács István* című film Fekete István által jegyzett forgatókönyvének alapkonfliktusával: ott az értelmiségi főhős, aki szintén paraszti háttérrel rendelkezik, egy ügyvéd lányának udvarol.²⁰ Fekete István végül mindkét hőse számára lehetetlenné teszi a könnyű utat: a polgárságba való beolvadást házasság révén. A *Doktor Kovács István*ban a gögös, hiú szülők akadályozzák meg a házasságot, a *Tíz szál gyertya*ban maga az értelmiségi az, aki a könnyed-bohó szerelem helyett a tudományt és a további tanulást választja a társadalmi mobilitás eszközeként, azaz a Horthy-kori nagypolgári elitbe való könnyű bejutás helyett a nehezebb utat. Fekete hőse lehetne akár a nép-főiskolai mozgalom fiataljainak előfutára, a későbbi „fényes szelek” nemzedékének résztvevője, ám Franciaországba megy – majdnem szokik egykori, hálátlan és hiú szerelme elől –, és végül meghal egy sarkvidéki expedícióban.

Halála a be nem teljesült ígéret egy népi értelmiség kinevelődésére. Érthetetlennek tűnik, hogy a kommunista rendszer nem méltányolta Fekete szándékát arra, hogy megmutassa egy sorsban összegezve a falu reményvesztettségét, a társadalmi mobilizáció szükségességét. Fekete katolikus, konzervatív alapállása vagy az, hogy nem az osztályharctól, hanem lassú, szerves változástól várta a falusi nép sorsának javítását, valószínűleg nagyobb szerepet játszott 1947 és 1955 közötti peremre szorításában, mint a fölvetett népi témák és karakterek. Hiába voltak irodalmi hősei, akik, népi származásuknál fogva, akár beilleszthetők a rendszer irodalompolitikájának fölfogásába, az író értékrendje nem fért össze a rendszerrel, és Fekete nyolc évig kiszorult az irodalmi életből. Az 1950-es években tért vissza, immár állatregény- és ifjúságiregény-íróként, de természetesen ezekben a műveiben is elmondta – sorok közé bújtatva – kritikáját a fönnálló állapotokról.

19 Fekete István: *Tíz szál gyertya*. Bp., 1972, Móra Könyvkiadó, 180.

20 Kelecsényi László: *A magyar hangosfilm két évtizede, 1931–2000*. Bp., 2003, Palatinus, 46.

Egykekérdés

Ha volt olyan társadalmi kérdés, amely körül, a földkérdésen kívül, rengeteg tintát pazaroltak el a két háború között, az az egykekérdés.²¹ Fekete tágabb régióját, a Dunántúlt igen fertőzöttnek tekintették a statisztikusok, demográfusok, lelkészek és a népi írók, hiszen e térségben terjeszkedtek az egykéző övezetek (különösen Baranyában az Ormánység vált legendássá e szempontból), igaz, nem a katolikus, hanem a református vallású falvakban. Fekete sok szempontból regionális szemléletű író volt, érthető, ha reflektált maga módján a kérdésre. Számos hőse sorsában ábrázolta az egyedüliséget: egykegyermek a *Hajnal Badányban* Pannija, a *Tüskevár* Tutajosa, a *Tíz szál gyertya* Kálmánja, ráadásul mindhármukat el is kényeztetik, persze a társadalmi és jövedelmi színvonal függvényében eltérő mértékben. Közös jellemzőjük az álmodozás, a mesevilágban való rögzültség. Fekete az említett művekben nem tör pálcat nyíltan az egyke fölött: nem bírálja a szülőket nyíltan, de finoman érzékelteti, hogy az egykegyermekes rendszert nem tekinti mintaértékűnek, és szemben a kortársakkal, nem is elsősorban nemzetvédelmi vagy szociálpolitikai szempontból kritizálja, mint inkább az egyéni sorsélmények miatt.

Néhány évvel korábban még harcosabban írt a kérdésről. A *Zsellérekben* Zsellér Péter szájába adja az egyke bírálatát, mondván, hogy az „undorító, nem magyarbölcsőjű, gaz szokás”, ám Fekete megadja a magyarázatot is: Zsellér Péter azt kérdezi a Koponya vendéglőben összeülő bajtársi egyesület tagjától, „de tudod-e, mit mondott egy somogyi paraszt, amikor szemére hányták, hogy csak egy fia van? Uram, nekem tíz hold földem van. Ez ennek az egynek elég. Kettő nyomorogna rajta vagy elmenne cselédnek. Már pedig – uram, ne haragudjon –, én a papoknak bérest s a császárnak katonát nem csinálok.”²² Okkal gondolhatjuk, hogy Feketét a dunántúli identitás vezette, hogy hőse szájába adja az egyke társadalmi indokának kifejtését, hiszen a magyar közélet erősen a Dunántúlhoz kötötte az egykézést. A mélyen vallásos Feketét nyilván bántotta a jelenség, de gazdatisztként, a parasztok között járva, értette, érteni akarta az okát.

A gyermektelenség és ebből fakadó túlzott gondoskodás, azaz a *gondoskodás erőszakolása* tragédiák forrása lehet, figyelmeztet: Padosné gyermektelensége miatt szeretné lányaként nevelni Pannit, és a túlzott anyáskodás oda vezet,

21 Többek között ld. Hidvégi János: *Hulló magyarság*. Bp., 1938, Athenaeum; Fülep Lajos: *A magyarság pusztulása*. In *Népességrobbanás-egyke* (vál., bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Semlyén István). Bukarest, 1982, Kriterion Kiadó; Kiss Géza: *Ormánység*. Bp., 1986, Gondolat Kiadó; Kodolányi János: *A hazugság öl*. Bp., 1989, Magvető Könyvkiadó. Illyés Gyula *Pusztulás* címmel írt cikksorozatot a *Nyugatban* az ormánysági egykéről. Vasy Géza: *Illyés*. Bp., 2002, Elektra Kiadóház, 75–76. A téma a szépirodalomban is utat tört, l. Dr. Tornyai János 1939-es regénye: *Gyere, kicsim!... Gyere!* Bp., 1991, Lánchíd Kiadó. A téma szakirodalmát összefoglalja: Paár 2008, Koloh 2021.

22 Fekete István: *Zsellérek*. Bp., 1994, Nesztor Kiadó (Fekete István életműsorozata, szerk. Dr. Véber Károly), 99.

hogy még házasságát is elboronálja a lány beleegyezése nélkül. Fekete nem bántja az egykegyerekeket, elfogadja, hogy nekik is vannak értékeik, akár több is, mint azoknak, akik több testvér között nőnek föl, de ridegebben, és akiket korán munkára fog az élet: Pannit például a kényszerű egyedüllét következtében kialakított mesevilág segíti át az anyja halála és a Mátyástól való elszakítotttság miatti megrendülésen. Ám nem véletlen, hogy Padosné terve megghiúsul, és el kell engednie Pannit, akinek a saját útját kell járnia, ami másfelé visz, mint a gyermekkor. A regény végén Panni a kislányával áll a hídon – és Fekete érzékelteti, hogy nem kislánya, a kisebbik Panni lesz egyetlen gyermeke: „és Panni ekkor megérezte, hogy hiába jár az idő, s az időtlen patak hiába hoz új hullámokat, az ő arcuk mindig visszanez, és a lányok, az anyák, a családok élete el nem múlik soha.”²³

Dzsenti- és középosztály-kérdés

Ha van olyan vonás, ami Feketét rokonítja Szabó Dezsővel és a népi írókkal, az a dzsenti és az „úri” középosztály bírálata. Fekete műveiben visszatérő figura a valamilyen értelemben lesüllyedő, elbukó kishemesi, középosztálybeli karakter, aki afféle viszonyítási pont a másik oldalon a kitörni akaró paraszti vagy értelmiségi hős számára. Nemes Tallós Gyula kishemesi molnár, hirtelen haragú, erélytelen, a *Zsellérek* Baksay hadnagya elzüllött, melankolikus alkatú, az orosz irodalomból ismert „fölösleges ember” magyar típusa, aki öngyilkosságba menekül, a *Tíz szál gyertya* Kotta jegyzőjének gondolatai csak az anyagi haszon körül forognak, és még szerelméről is lemond, ami által idős fejjel magányosan hal meg. Egyikük sem képes változtatni magánéleti helyzetén, ahogyan a társadalom állapotán sem.

A társadalom felső rétege felé törekvő paraszti vagy agrárértelmiségi hősök egy ponton eljutnak odáig, hogy csaknem magába szippantja őket a vagy túlzottan üzleties szemléletű, vagy züllött, dekadens, vagy csak egyszerűen gyöngye elit, és az a veszély fenyegeti a hősöket, hogy lesodródni a sors által rendelt pályájukról. Mátyás megnehezít Nemes Tallós Gyulára, amikor az ismét elküldi Pannit Padosékhoz, és hirtelenjében minden sérelem föltolul benne. Zsellér Péter szerelme halála után elhanyagolja a tanulmányait, és megharagszik apjára. Csak akkor talál vissza régi önmagához, amikor hazatér a falujába, és ekkor elhatározza, hogy megszervezi élete álmát, a magtár részvénytársaságot. Kálmán kis híján áldozatul esik szerelme, a milliomoslány csábításának, elfeledve anyja döngölt padlós házát, a *Gyepőlő nélkül* gazdatisztje örök ellentétben áll alkalmazójával.

Fekete 1940-es évekbeli írásainak éles középosztály- és elitbírálata számára kedvező volt az időszak. Az 1930-as évek legvégén és az 1940-es évek elején

23 Fekete István: *Hajnal Badányban*, 310.

a népi téma kedvelt lett a filmművészetben. Ez az időszak az östehetség-kutatás kora, amikor a népi írók képesek hatni egyre több középosztálybeli olvasóra, és találunk pártfogókat még a hatalom birtokosai között is (Teleki Pál, Zsindely Ferenc, Zsindelyné Tüdős Klára, Magyary Zoltán, a Turul Szövetség). A népi témájú filmek virágkorukat élik, már gyakran anticipálva a későbbi olasz neo-realizmust.²⁴ Ezekben az alkotásokban megcsendül némi kritika a társadalmi elittel – arisztokráciával, nagypolgársággal, középosztállyal – szemben, még akkor is, ha olykor a szociális kérdés, illeszkedve a fönnálló rendszer tilalomfáihoz, nagyvárosellenes és nem is olyan burkoltan antiszemita köntösbe öltöztetetten bukkan fel bennük. Fekete művei a népi hőseikkel és a dzsentri, a középosztály bírálataival illettek ebbe a tematikába, ami azonban megpecsételte az író sorsát: 1948 után a jobboldali „örségyváltás” programjának támogatását olvasták ki nem egy művéből, de főleg a *Doktor Kovács István* forgatókönyvéből.

Konklúzió

Fekete István 1940-es években írott regényei és novellái a társadalmi kérdések iránti mély érzékenységről tanúskodnak. Az 1948 utáni kommunista hatalom azonban nem akarta meglátni Feketének ezt az oldalát. Ennek oka, hogy Fekete nem fért bele a rendszer ideológiai szűk dobozába: az író katolikus vallásossága, konzervatív alapállása miatt eleve rossz ponttal indult. Pedig Fekete megható szeretettel és megbecsüléssel ábrázolta a nagybirtokon élő cselédek, valamint az életmódjából fakadóan a parasztsághoz közel élő vidéki értelmiség (tanítók, gazdatisztek) életét. A vidéki élet bemutatása azonban nem feltétlenül volt kívánatos 1948 után. Emellett Fekete művéből kiolvasható volt a nagybirtok megbecsülése: Fekete egymásrataltsággal ábrázolta a nagybirtok tulajdonosai, a cselédségük, valamint a két fél közé szorult – afféle „villámhárító”-pozícióba kényszerült – gazdatisztek életét. Bár semmifajta konzervatív utópizmust nem kívánt hirdetni – sőt, a *Gyepelő nélkülben* kendőzetlenül mutatta be a nagybirtokon uralkodó viszonyokat –, mégis az uradalmak ábrázolásának kisemberfókuszú bemutatása alkalmas volt arra, hogy a kommunista politikusok félreértsék (illetve félre *akarják* érteni) Fekete szándékait. Az 1948 utáni hatalom nem volt kíváncsi a gazdatisztek, kasznárok vélt vagy valós „sirámaira” vagy az egykéző önálló molnárok magánéletére, mert az „urakat”, e kategóriába sorolva a gazdatisztek és „kulákokat” egységben kezelte: helyel-közzel mindegyiket úgy gúnyolták, mint a dualizmus kori és Horthy-kori „úri” Magyarország világának korrupt, népnyzó, kicsinyesen kegyetlen, züllött és haladásellenes figuráit, akiket megérdemelten söpört félre a történelem.

24 Kelecsényi, 46, 54, Nemeskürty István: *A magyar film története (1912–1963)*. Bp., 1965, Gondolat Kiadó, 183–185.

Csak meg kellett volna fordítani a fókuszot, és megláthatták volna a gazdasági sors mögött a kisemberi kiszolgáltatottság, az alkalmazotti függés, a diplomás szegénység és a méltatlan kenyérféltés fakó színeit, azaz beleilleszthették volna a gazdasági sors ábrázolását saját ideológiai rendszerükbe. Vagy megláthatták volna, hogy a gazdasági sors és a cselédek egyaránt szenvedtek a birtokos hibás intézkedéseitől. Vagy megláthatták volna a molnár mögött a paraszttal egy sorban élő mesterembert. Fekete, miközben paternalista módon bízott a nagybirtokon élők vagy a falvakban élők sorsközösségében és szolidaritásukban, közös harcukban az ipari és banktőkével szemben, ostromozta a birtokosok közgazdasági műveletlenségét, valamint hanyagságukat, olykor bogarasságukat. A cselédek bírálata tény a *Gyeplő nélkül* lapjain, ám e ponton az 1948 utáni hatalom fölismerhette volna a szociografikus valóságismeretet. Ugyanez a helyzet a falusi értelmiséggel kapcsolatban. Az özvegy tanítóné fiának sorsában fölfedezhették volna a „népből jött” értelmiség Horthy-kori félresiklását, de egy jobb jövő reménységét is. Összességében a hatalom kicsinyes módon azonosította Feketét a jobb sorsa érdemes, népből vagy népközeli élethelyzetből érkező hőseit visszahúzó társadalmi környezettel és társadalmi erőkkel. Ez a rövidlátás vagy szándékos elfogultság hosszú ideig nehezítette az író visszatérését az irodalomba.

